

BÜLBÜL ŞİİRİNİN İZİNDE BURSA’NIN İŞGALİ VE MEHMET ÂKİF*

Nesrin KARACA**

Öz: *Bülbül* şiiri, yakın dönem tarihimizin karanlık bir kesitinde, 1920 yılı Temmuz ayında Yunanlıların Bursa’yı işgal edişleri üzerine yazılmıştır. Safahat’ın VII. Kitabı *Gölgeler*’de yer alan “Bülbül” şiiri, İstiklal Marşı şairimiz Mehmed Âkif Ersoy’un Burdur milletvekili sıfatıyla bulunduğu Ankara’da Taceddin Dergâhı’nda yazılmış ve *Sebilürreşad* mecmuasının 7 Mayıs 1921 tarihli nüshasında yayınlanmıştır.

Şiirde, ana düşünce olarak yurdun bir bölümünün işgal edilişi tasvir ve hikâye edilirken; şairin bu felaket durum karşısında duymuş olduğu üzüntüsü ve tepkisi, şiir geleneğimizde de önemli bir yeri olan “Bülbül” metaforu dışında sembolize edilerek yansıtılmıştır.

İki bölüm olarak okunabilecek şiirde; sanat ve estetik kaygılarının öne çıktığı ilk bölümde Âkif, karamsar ruh halini tabiatın bir unsuru olan bülbül imgesi etrafında çeşitli ifade vasıtalarıyla sezdirmekte; ikinci bölümde ise düşman kuvvetlerinin Bursa’da sergilediği mezalim daha açık bir ifadeyle anlatılmaktadır.

Diğer eserlerinde de görüldüğü gibi, farklı inanç ve kültürlere sahip iki ayrı dünyayı “Doğu-Batı” (Şark-Garp) ekseninde ele alan Âkif’in değerler dünyasının çerçevesini İslâmiyet’in şekillendirdiği dinî ve millî referanslar tayin etmektedir.

“Bülbül”de de, Türk milletine özgü değer ve özelliklerin yüceltildiği, İstilacı Batılı güçlerin olumsuz huy ve davranışlarının ise alçaltıcı ifadelere büründüğü ve bu bağlamda Mehmet Âkif’in, Türk-İslâm milletinin Batı karşısında içine düştüğü durumu ‘değerler’ dizgesi çerçevesinde ele alıp, teselli aramaya çalıştığı gözlemlenmektedir.

Anahtar kelimeler: Mehmed Âkif Ersoy, *Bülbül* şiiri, Bursa, tarih, hürriyet, vatan, değerler.

Mehmet Âkif and the Occupation of Bursa in the Backdrop of the Poem *Bülbül*

Abstract: The poem “Bülbül” [The Nightingale] was written in a dark section of our recent history, upon the occupation of Bursa by the Greeks in July of 1920. In the seventh book of Safahat named *Gölgeler* [Shadows]; “Bülbül” was written by Mehmed Âkif Ersoy, who also authored the national anthem, while he was in Taceddin Lodge, Ankara as the deputy of Burdur. It was later published in the *Sebilürreşad* journal dated May 7, 1921.

While the occupation of a part of the country was figured and narrated as the main idea, the sadness and reaction of the poet of this catastrophic situation was

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 09.12.2021 - 20.12.2021

** Prof.Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bursa, Türkiye. nesrinkaraca@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5355-5665.

symbolically reflected through the metaphor of the ‘nightingale’ in the poem, which has a significant place in Turkish poetry.

The poem can be read in two parts. In the first part of the poem, where artistic and aesthetic concerns come to the fore, Âkif describes his pessimistic mood around the nightingale image, which as an element of nature, with various means of expression. In the second part, the cruelty done by the enemy forces in Bursa were explained with a clearer articulation.

As in his other works, the framework of the milieu of values of Âkif, who deals with two different worlds with different beliefs and cultures on the axis of "East-West", is determined by the religious and national references shaped by Islam.

In “Bülbül”, it is observed that the values and characteristics of the Turkish nation are exalted, while the negative attitudes and behaviors of the invading Western powers take on demeaning expressions, and also in this context, it is clear that Mehmet Âkif tried to seek solace by considering the situation of the Turkish-Islamic nation in the face of the West within the framework of the 'values' system.

Keywords: Mehmed Âkif Ersoy, “Bülbül” [The Nightingale] Poem, Bursa, history, freedom, motherland, values.

Birinci Dünya Savaşı’nda (1914) Almanya, Avusturya- Macaristan, Bulgaristan bloğu içinde yer alan Türkiye, işgalci tarafı oluşturan İngiltere, Rusya ve Fransa’ya karşı giriştiği muharebede mağlûp olur. Bunun üzerine 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi de ateşkesten ziyade aslında Osmanlı İmparatorluğu’nu parçalama projesinin bir devamıdır. Nitekim Mütareke’den 13 gün sonra düşman donanmasının Çanakkale Boğazı’ndan geçerek Dolmabahçe önünde demirlemesi, müttefik güçlerin İstanbul’u işgal etmenin ardından Osmanlı Devleti’ni yok etme amacıyla olduklarını göstermiştir.

Sevr antlaşmasına dayanarak İngiltere, Fransa, İtalya aralarında paylaştıkları Anadolu topraklarını birer birer işgal ederken, sözü geçen güçlü devletlerin himayesinde Yunanistan da batı sınırlarımızı ihlal etmeye başlamış ve 15 Mayıs 1919’da İzmir işgal edilmiştir. 25 Temmuz 1920’de Edirne başta olmak üzere Trakya illeri en vahşi yöntemlerle birer birer ele geçirilmiş, bu arada, İngilizlerin desteği ile Yunan birlikleri Mudanya’ya asker çıkararak 8 Temmuz 1920’de Bursa’ya girmişlerdir (Sofuoğlu, 1994, s. 28).

Böylece; Birinci Dünya Savaşı’nın ardından Batılı devletler ülkeyi işgal etmeye başlamış, payitaht ele geçirilmiş, İstanbul Boğazı’na gelen işgalci güçlere ait savaş gemileri Dolmabahçe Sarayı’nın karşısına demir atmışlardır... Artık, memleketin üzerinde kara bulutlar dolaşmakta, yaşanan savaşların, yıkımların acısı büyük olsa da kurtuluş arayışında çırpınmakta olan insanımız teyakkuz altında, bütün bunları dağıtacak bir rüzgâr beklenmektedir.

Altı yüz yıl boyunca Osmanlı'nın en kutsal mabedlerini barındıran Bursa, Yunan askerinin eğlenmek için attığı bombalarla inlemiş, Nilüfer Sultan'ın türbesi harap bir mezarlık haline getirilmiştir... Osmanlı Devletine başkentlik etmesi dolayısıyla özellikle Bursa'nın işgali ülke sathında büyük teessür uyandırmış, "payitaht- ı kadim" olması bakımından her zaman el üstünde tutulan Bursa'nın Yunan ordusu tarafından bu şekilde ayaklar altına alınışı çok sarsıcı olmuştur. O dönemin gazeteleri Bursa'nın işgalini büyük bir üzüntüyle karşılamış, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin 12 Temmuz 1920'de, bu haberi "Türk'e verilen azapların en acısı" diyerek verdiği "Bahtsız Bursa" başlıklı yazı; Edirne, Selanik ve İzmir'den sonra Bursa'nın düşman işgaline uğramasını "Türk'e verilen azapların en acısı" olarak duyurmuştur:

Bahtsız Bursa, artık altı yüz senedir gönül verdiği Türkün sesinden uzak yabancı bayrakların gölgesinde sıtmalı bir halde kurtuluş yolunu bekliyor. Kara Osman'ın, Keşiş'in yamaçlarına yüksekte bakan türbesi artık bu, yeşil Türk beldesine başını uzatamaz. Başının üstünde parlayan bir Yunan satırı asılı. Günde beş defa bu fâni, toprak adamlarına ilk ümit sesini veren vakur minareler, minarelerinde cihat hutbeleri okunan camiler belki bir keyif için, bir eğlence için atılan bomba ve silâh seslerinin aksiyle inliyor. Nilüfer Sultan'ın asırlardır sönmeyen aşk fısıldayan türbesi, şimdi harap bir mezarlıktan başka bir şey değil, belki de bir penceresi bir Ayasofya eder denen Türk mabetleri yıkılıyor.

(...)

Bursa bizim ikinci Kâbe'mizdi. Cedlerimiz, padişahlarımız, sanatlarımızla taşlarına, topraklarına kadar Türk olan Bursa şimdi hainlerin elinde çarمیha gerilen, bin yarasında bin sızı, sabırlı bir Mesih'ten başka bir şey değil. Bursa ne silahlı bir şehirdi ne de askerdi. Bursa Keşiş'in eteğinde itikâfa çekilmiş vecd içinde derin bir sanatkâr, bir âbiddi. Medeniyet dünyasının bizi terbiye etmek için (!) silahlandırarak memleketimize salıverdiği Yunan çocukları kim bilir ona neler yapmışlardır! Bursa bizden maddeten uzaklaşan Mekke'nin, Medine'nin içimizde kalan son timsaliydi (*Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Temmuz 1920).

"Bahtsız Bursa, yabancı bayrakların gölgesinde sıtmalı bir halde" kurtarılmayı beklemektedir. Osman Gazi'nin türbesine Yunan'ın kılıcı saplanmışır. Büyük tepkiye sebep olan olay ise Sofokles/Sophoklis adlı Yunan bir teğmenin Osman Gazi türbesine girerek orada bulunan sandukaya ayağını koyup resim çektirmesi ve tüm dünyaya dağıtmasıdır. "Bülbül"deki:

Çökük bir kubbe kalsın mâbedinde Yıldırım Han'ın
Şenâatlerle çiğnensin muazzam kabri Orhan'ın!

mısraları bu acı olay neticesinde kâğıda dökülmüştür. Türk tarihine hakaret etmek ve halkın manevi duygularını rencide etmek maksadıyla Yunan Başbakanı Eleutherios Venizelos'un oğlu Sophoklis'in gerçekleştirdiği bu elîm hareket

araştırmacılar tarafından da ifade edilmektedir. Venizelos'un oğlu olan Sophoklis, Osman Gazi türbesine kılıç saplamış, Orhan Gazi türbesinde sandukaya pervasızca yaslanıp fotoğraf çekirmiş ve bunu Avrupa gazetelerine göndermiştir (Sınar, 2007, s. 343)¹.

Bursa'nın kaybedilişi basından önce 10 Temmuz 1920'de TBMM'de gündeme gelmiştir. Otuz bir mebus tarafından meclis başkanlığına sunulan bir önerge ile oturuma yirmi dakika ara verilmesi ve riyaset kürsüsünün üzerinin kara bir örtüyle kapatılması teklif edilmiş ve 'puşide-i siyah' yani 'kara örtü' işgal bitene kadar orada kalmıştır. Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey, Yunanlıların Bursa'da yapmış oldukları mezalim hakkında yaptığı konuşmada: "...Yunanlılar Bursa'ya giriyorlar, eşrafı Ulucami caddesine diziyorlar. Siz, Bursa'yı bizden zapt ettiğiniz zaman bizden şu kadar kız aldınızdı, onları bize vereceksiniz diyorlar, o kadar kız alıyorlar ve bunları palikaryaların kollarına vererek eşrafın önünden geçiyorlar... Efendiler! Nilüfer Sultan'ın kabrini, vaktiyle sen bir Türk'e vardın diye yedi asır evvelki vakayı affetmeyerek bombalıyorlar..." diyerek bu hazin tablo karşısında üzüntülerini dile getirmiştir.

Milli Mücadele'nin önemli bir safhası olan Bursa'nın işgali, yakın tarihimizin araştırma ve incelemelerine yansıdığı gibi, bu ateşten günleri yaşayanların kalemleri vasıtasıyla edebiyata da aksetmiştir. Bursa da diğer vatan toprakları gibi işgale uğrayınca, memleketi saran şaşkınlık ve arkasından gelen derin üzüntü havasını gazetelerden olduğu gibi, özellikle roman, hikâye, şiir, tiyatro, deneme türündeki edebi eserlerden takip edebiliriz (Sınar, 2007, ss. 337-361).

Bir varoluş meselesi olan ve Milli Mücadele süreciyle güçlenen bağımsız ve hür yaşama azmi, milletimizi iki tercih arasında bırakmıştır: "Ya istiklâl, ya ölüm!..". Bu yolda Bursa'nın işgali hadisesi önemli bir kırılma yaratmış, hem memleketin hem Mehmet Âkif'in dünyasında zafere giden ve 'İstiklal Marşı'na uzanan bir ışıklı şuur yaratmış, ümitsizlikten umuda yükselen sesin yankısını oluşturmuştur.

Bursa'nın işgali üzerine yazılmış en tesirli gazete yazısı, Ruşen Eşref Ünaydın'a aittir. Ruşen Eşref, yine *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayımlanan "Azim ve İman" başlıklı yazısında, kaybolan vatan toprakları arasında ata toprağı olarak nitelediği Bursa'nın işgaline adeta ağıt yakmıştır. Osmanlı Devleti'ni kuran padişahların kabirlerine Yunan veliahdının kılıç saplama cüreti Türk milleti adına Ruşen Eşref'i de isyan ettirmiş, bu menfur hadisenin unutulamayacağını o da haykırmıştır:

... İznik'de Orhan Gazi medrese kurdurdu idi: Ziyafetinde millete yemeği kendi dağıttı, sofraların mumunu kendi yaktı idi; hâlbuki geçen yıl onun

¹ Tahsin Ünal, 1956 yılında yayımlanan *Resimli Tarih Mecmuası*'nın onuncu sayısında "Sofokles Venizelos Sultan Osman'ın Kabrinde" adlı yazısında bu fotoğrafı paylaşmıştır.

mezarının başı ucunda Venizelos'un veledi, hem de sandukasına dayanarak resim çektirdi. Bu iki hâtırayı bu millet unutacak mı?..

Ya Yeşil Bursa? Kuvvetimizi ilk denediğimiz, istidâdımızı ilk gözümüzün önüne koyduğumuz o ced ve anane toprağı Bursa... Heyetin, Türk kuvvetinin ve Türk güzelliğinin meydana konmuş ilk sergisidir. Kıyamete kadar da öyle kalsın inşallah! Devlet kuran Osman; ordu kuran, kale, kıta alan Orhan; mülkler zapt eden, Edirne'ye de senin gibi Türk simâsı çizen Kosova şehidi Hüdâvendigâr; Yıldırım'ın oğlu, ikinci müessis, Çelebi Mehmed sen de; Muradiye sen de, eşsiz Yeşil Cami sen de, Yeşil Türbe sen de... (Kaplan, Enginün, Emil, Birinci ve Uçman, 1992, s. 632).

Ruşen Eşref, büyük ölçüde ümitsizliğe sevk eden Bursa'daki bu hazin tablodan kurtulmanın tek yolu olarak azim ve imanla mücadeleyi gösterirken:

Türk beldeleri; Türk mimârisi, Türk bedâyii; Türk şerefi, Türk ananesi, Türk dini; dokuz yüz yıllık Türk himmeti yabancıya ganimet kalacak!.. Bu da mı hak?!.. Vatan, elimizde bir varlık yeri değil; gözümüzün önünde ve cephemizin ötesinde bir hasret manzarası, bir hazîn yâd kaldı!.. Biz artık böyle ellerimiz boş, gözlerimiz hasretle, ruhlarımız nekbet ve kahırla dolu mu kalacağız?.. O halde, düşmanı ezmeğe mahkûmuz!... Vatanın ötesinde duramayız, vatanın içinde bulunacağız; orada yaşayacağız!... Bunun için ne azmimiz eksik, ne de imânımız!.. (Kaplan, Enginün, Emil, Birinci ve Uçman, 1992, s. 634).

Manevi güç telkin etmek amacıyla geçmişten örneklerle 'şanlı mazi ile perişan hâl-i hâzır' arasındaki farkı düşündürdüktan sonra hâldeki olumsuzlukların özellikle altını çizmiştir (Çanaklı, 2015).

Mehmet Âkif ve "Bülbül" Şiiri

Her milletin ve kültürün edebiyatında, önemli bir yere sahip şairlerin eserleri arasında bazıları kolektif bellekte derin iz bırakırlar. Mehmed Âkif'in de gerek şiir tekniği, gerek söyleyişteki ustalık, gerekse duygu-düşünce zenginliği bakımından değerli olan pek çok eseri vardır ancak bunların içerisinde, Çanakkale kahramanlarına adanmış "Çanakkale Şehitlerine", Bursa'nın işgali üzerine kederlenip kaleme aldığı "Bülbül" ve dünyaya bir bağımsızlık bildirgesi olarak sunulan "İstiklâl Marşı" şiirleri birer abide olarak müstesna bir yere sahiptir. Âkif'in her üç şiiri de Batılıların Türk-İslâm yurtlarını işgal ediş süreçlerinde ve I. Dünya Harbi ile Milli Mücadele'nin hükmettiği zaman ve mekânın insanı kuşatan kötümser ortamında kaleme alınmışlardır.

Bursa özelinde yaşanan işgal ve zulüm hadiseleri zaman, muhteva ve ifade bağlamında her iki şiirle akraba olarak akla *Bülbül*'ü getirmekle birlikte *Bülbül* şiiri, katmanlarına yayılan karamsarlık ve kederli hissiyat bakımından onlardan farklı bir yerde durmaktadır.

Yakın dönem tarihimizin kasvetli bir kesitinde, 1920 Temmuz’unda Yunanlıların Bursa’ya işgal edişleri üzerine yazılmış olan “Bülbül”, ana düşüncesi itibarıyla yurdun bir bölümünün işgal edilmesini tasvir ve hikâye edilmiş olmasıyla birlikte, şairinin bu durum karşısındaki infial duygularını, isyan ve itirazını yansıtmaktadır. *Safahat*’ın VII. Kitabı *Gölgeler*’de yer alan “Bülbül” şiiri, Mehmed Âkif’in mebus sıfatıyla bulunduğu Ankara’da sonradan “İstiklal Marşı”nın da kaleme alınacağı Taceddin Dergâhı’nda yazılmış ve *Sebilürreşad* mecmuasının 7 Mayıs 1921 tarihli nüshasında yayınlanmıştır.

Âkif bu şiirini, “Basri Bey oğlumuz” ifadesiyle I. Meclis’te Karesi (Balıkesir) mebusu olarak bulunan Hasan Basri Çantay’a ithaf etmiştir. Şiirin altına şairi tarafından düşülen notta, bir bakıma manzumenin varlık sebebi de izah olunmaktadır: “Bu manzume yazılırken Yunan istilası altındaki topraklarımıza, hususiyile Bursa’ya dâir elim haberler geliyordu.” (Nazif, 1991, s. 458). Nitekim şairle beraber Ankara’da Taceddin Dergâhı’nda bulunan Eşref Edib de bu notu şu ifadelerle teyit etmektedir:

Üstad, Taceddin Dergâhı’nda bu şiiri yazarken (7 Mayıs 1337) Yunan ordusu Yalova Gemlik civarında Müslüman köylerini yakıyor, İzmit’te çoluk çocuğu bir haneye doldurarak ateş ediyor, birçok Müslümanların burun ve kulaklarını kesiyordu. Gonaris, İngiliz gazetelerine vuku bulan beyanlarında: ‘Biz ehli salib harbi yapıyoruz!’ diyordu (1962, s. 170).

Âkif’in; Bursa’nın işgal yıllarının ıstırapını bütün benliğiyle hissedip, Ankara’da Taceddin Dergâhı’nda gözyaşlarıyla kaleme aldığı, “Benim hakkım, sus ey bülbül, senin hakkın değil mâtem!” diyerek bitirdiği “Bülbül”, Bursa’nın işgaline üzülüp, kahrolması ve TBMM kürsüsüne siyah örtü örtülmesinden etkilenmesi üzerine bir gecede kaleme alınmıştır. Aynı hissiyat, Malta’da sürgünde olan Süleyman Nazif’e de “Dâüssıla” şiirini yazdırmıştır (Kaplan, 1998, ss. 133-137).

Yunanlıların terbiyesiz davranışlarına maruz kalan Bursa, Osmanlı Devleti’nin ilk payitahtıdır ve bu şehrin fatihi Orhan Gazi’dir. Torunu Yıldırım Beyazıt ise bu şehri imar etmiş, meşhur Ulu Camii yaptırmıştır. Yunanlılar bu iki sultanın hatıralarını kirletmiş, tarihî câmiyi tahrip etmişlerdir. Âkif; söyleminde övünç ve gurur dolu geçmişi “şevket, kudret, satvet, muazzam” gibi yüceltici kelimelerle anarken, Batılı (Yunanlı) güçler şairin yücelttiği bu kıymetleri değersizleştirmiş, şanlı tarihi seraba çevirip, Osmanlı’nın gücünü (satvet) harap edip, toprağa gömmüşler, üstelik Orhan Gazi’nin “muazzam” kabrini de alçakça çiğnemişlerdir:

Ne hicrandır ki: En şevketli bir mâzi serâp olsun;
O kudretler, o satvetler harâb olsun, türâb olsun!
Çökük bir kubbe kalsın ma’bedinden Yıldırım Hân’ın;
Şenâatlerle çiğnensin muazzam Kabri Orhan’ın!

Bursa'nın düşürüldüğü bu utanç tablosu Âkif'in çok önem verdiği vatanın bütünlüğü ve bağımsızlığını ortadan kaldırmıştır. Şair açıktan söz etmese de büyük değer atfettiği 'vatan'ın yerine ulvi manalar ifade eden başka kelimeler kullanmıştır. Bunlar: birlik ve bütünlüğün diğer bir ifadesi olan *Vahdet-gâh*, *Me'vâ* (Cennet)'yı andıran yurt; yine bu yurdun özünde barındırdığı *harem-gâh* ve buraya girmesi caiz olmayan nâ-mahremlerdir.

...Ne heybettir ki: Vahdet-gâhı dînin devrilip, taş taş,
Sürünsün şimdi milyonlarca me'vâsız kalan dindaş!
Yıkılmış hânümânlar yerde işkenceyle kıvransın;
Serilmiş gövdeler, binlerce, yüz binlerce doğransın!
Dolaşsın, sonra, İslâm'ın harem-gâhındanâ-mahrem...
Benim hakkım, sus ey bülbül, senin hakkın değil mâtem!

İşgal haberini konu alan metinlerde de görüldüğü gibi, Bursa asırlar boyunca barındırdığı cami ve türbeler dolayısıyla kutsal bir şehir olarak algılanan kadim beldedir. 11 Eylül günü işgalden kurtarılacak bu kadim şehirde, Bursa Belediyesi binasına Türk bayrağı çekilene kadar derin bir acı ve kederle yüreği yanan Âkif'in, Osmanlı hâkimiyetinin timsali olarak görüldüğü Bursa söz konusu olunca bunu çok büyük bir darbe olarak değerlendirmesi durumu (Sınar, 2007, s. 345) "Bülbül"de daha bir yoğunluk göstermektedir.

Şiirin altında "Bu manzume yazılırken Yunan istilâsı altındaki topraklarımıza hususiyile Bursa'ya dair, elîm haberler geliyordu; tedkikine de imkân yoktu" (Ersoy, 1982, s. 473) notu bulunan "Bülbül"ü, yakın dostu Hasan Basri Bey'e "Basri Bey Oğlumuz" ifadesiyle ithaf eden Âkif'in ruh hali ve bu şiirin yazılış hikâyesi Hasan Basri Çantay tarafından şöyle anlatılır:

1337 (1921) malî yılının Mayıs iptidalarında idi, Ankara'da idik. Üstâd alessabah bize geldi, yazdığı bir şiirini okuyacağını müjdeledi ve okudu. Bu, 'Bülbül'dü. Beğenip beğenmediğimi sordu:

- 'Anlayamadım, lütfen bir daha ...' dedim. Tekrar okudu. Kendisine âcizane, şu kanaati arz ettim:

- 'Üstâd, Bülbülünüz Gülistanı asarınızın en bedii ve coşkun bir dilidir.'
Dedi ki:

- 'Bunu size ithaf ettim.'

O zamanlar Yunan işgali altındaki memleketlerimizden, hele Bursa ve Balıkesir'den çok elim haberler alıyorduk. Tetkikine de imkân yoktu. Âkif, işte bundan müteessir ve mülhem olarak 'Bülbül'ünü yazdı... (1966, s. 207).

Âkif'in yakın dostlarından Eşref Edip de *Bülbül*'ün yazılışı ile ilgili hatıralarını şöyle anlatmaktadır:

Üstad, Taceddin Dergâhı'nda bu şiiri yazarken (7 Mayıs 1337) Yunan ordusu Yalova, Gemlik civarında Müslüman köylerini yakıyor; İzmit'te çoluk çocuğu bir haneye doldurarak ateş ediyor; Müslümanların burun ve

kulaklarını kesiyordu. Gonaris, İngiliz gazetelerine vuku bulan beyanatında; ‘biz Ehl-i Salib harbi yapıyoruz.’ diyordu (1962, s. 128).

Varoluş sebebi bir faciaya dayansa da Mehmed Âkif’in bu şiiri çok sevdiğini ve zaman zaman sesli olarak okuduğunu yine Eşref Edib: “Basri’ye ithaf ettiği ‘Bülbül’ için de çok uğraşmıştı. Bu şiirini çok sever, çok tekrar ederdi. Bunu okurken heyecana gelir, adeta rengi değişirdi” (1962, s. 168) ifadeleriyle vurgulamaktadır.

Nihad Sami Banarlı’nın; “‘Bülbül’ şiirinde kelimeler ağlıyor, millet ise kan ağlıyordu. Bakışlar nerede bir al görseler, şiddetle ürperiyor, her alı bayrak sanıp onun geleceğinden endişe ediyordu. Acaba bütün Balkanlar’da, Kafkaslar’da ve dünkü yurdun daha nice köşelerinde olduğu gibi, bu bayrak vatanımızda da bir gün sönecek miydi?” (1967, s. 12) şeklinde değerlendirdiği bu abide şiirin dünyasına girmeğe çalışalım.

Milli Mücadelenin başlamasıyla Anadolu’ya geçen, halka dönük konuşmaları, cami kürsülerinden yaptığı vaazları ve Anadolu’ya taşıdığı *Sebilü’r-Reşâd* gazetesıyla, mücadeleye katılma konusunda halkı cesaretlendiren ve vatani kurtarmaya teşvik eden çalışmalarını sürdüren Mehmet Âkif, Bursa’nın işgali sırasında Burdur mebusu kimliği ile TBMM’dedir. Milli Mücadele’ye desteğini mebus olarak Ankara’da devam ettirirken, cephelerden gelen kara haberler milletin bütün fertleri gibi Mehmet Âkif’i de derinden sarsmaktadır. Bursa ve Batı cephesinden kötü haberler geldikçe Âkif’in içi yanmakta, ata yadigârı olan Somuncu Baba, Üftade Hazretleri ve Emir Sultan gibi onlarca manevi hatıranın yaşadığı eski payitahtın alçakça hakaretlere maruz kalmasına derinden kahrolmaktadır...

Ağlarım, ağlatamam, hissederim, söyleyemem.
Dili yok kalbimin ondan ne kadar bi-zarım.

diyen Âkif’in kutsal değerler, şeref ve haysiyet konularında teessürü büyüktür. İçli bir yapıya sahip olduğundan, hissiyatını ifade edememenin aczini yaşamakta, çaresizlik içinde bunalmaktadır.

İfade edildiği gibi şiir, bunalmış olan şairin rahatlamak için çıktığı bir akşam gezintisi sırasında duyduğu bülbül sesiyle, daha doğrusu feryadıyla başlar. Bülbülün şikâyet eder gibi matemli feryadı Âkif’e göre yersizdir; çünkü bülbülün her şeyi vardır. Şair ise onun sahip olduklarının hiçbirine sahip değildir. Bülbülün ailesi, âşiyânı (yuvası), gelmesini beklediği bir baharı, kimselerin çiğneyemeyeceği bir yurdu, neşeli, aydınlık bir dünyası ve özgürlüğü vardır. Şairse hânümânsızdır (evsiz), baharı bile güze dönmüştür, ecdat toprağını, kutsal emanetleri Batı’ya çiğnetmiştir, memleket ufukları yüzlerce yıldır aydınlığa hasrettir ve özgürlüğü elinden alınmıştır. Böyle bir durumda matem tutmak ve feryat etmek bülbülün değil, şairin şahsında Türk milletinin hakkıdır. Âkif’in

kurduğu bu tezat, şiirin sanat gücünü arttıran bir unsur olarak değerlendirilmelidir (Karaca, 2021, s. 13).

Bu duygularla kendini şehrin dışına atmak, ıssızlık ve sessizlikte baş başa kalarak, iç sesi ve yakarışlarla Allah'a yakın hissettiği ruh haliyle tabiata içini dökmek ister. Bursa'nın uğradığı işgal ve hakaretler karşısında haykırışlarını "Bülbül"de dile getirirken belli ki, korulukta şakıyan bülbül ona ilham vermiş, bu şakıma Âkif'e çaresiz bir çarpınış, bir feryat gibi gelmiştir. Bütün bu birikimle, duyduğu acı haberlerin parçaladığı hassas kalbinin sızılarını ve iç sıkıntılarını karargâh haline getirdiği Tacettin Dergâhında terennüm ettiğinde; gözünde ihtişamlı geçmiş canlanır ama o şanlı günler artık geride kalmıştır. Tarih sahnesine horlanan, itilip kakılan bir millet olarak çıkmaya maruz kalma, Âkif'in yüreğini burkmuş, tarifsiz kederlere gark etmiştir. Karanlığı yaran bülbülün yanık ötüşü bile çaresizce çarpınan kalbindeki feryatlara dönüşmüş, yankılanan bülbülün feryadı hissiyatına ilham olmuştur. "Bülbül" şiirin başında tabiattan söz edip, etrafın kararmış olduğunu ve sessizliğin çöktüğünü tasvir ederken, kafası karışık, zihni bulanık, olup biteni kabullenemeyen Âkif; geçmişe, hatıralara yönelir, şanlı tarih sahnelerinde dolaşır, sonra bülbüle seslenir:

-Eşin var, âşiyanın var, baharın var ki beklerdin;
Kıyâmetler koparmak neydi, ey bülbül, nedir derdin?
O zümrüd tahta kondun, bir semâvî saltanat kurdun;
Cihânın yurdu hep çiğnense, çiğnenmez senin yurdun,
Bugün bir yemyeşil vâdi, yarın bir kıpkızıl gülşen,
Gezersin, hânmânın şen, için şen, kâinatın şen.
Hazansız bir zemin isterse, şâyed rûh-i ser-bâzın,
Ufuklar, bu'd-i mutlaklar bütün mahkûm-i pervâzın.

Şair, herkes bülbül gibi hür ve mutlu bir şekilde yaşamanın hayalini kurarken eşi, yuvası, gelecekte beklediği olan bülbülün böyle ıstıraplar içinde feryat ve figan etmesine anlam verememektedir. Özellikle de ona, kanatları vasıtasıyla beğenmediği ortamı terk edebilme vasfına sahip oluşunu hatırlatır. Feryatlar koparıp matem tutmak bülbülün değil, Türk milletinin hakkıdır. Çünkü vatan işgal altındadır. Osman Bey'in türbesinden gelen çan sesi, susan ezanlar, Yıldırım'ın mabedinden geriye kalan çökük kubbe, Orhan Bey'in kabrinin Yunan veliahdı tarafından çiğnenmesi Ruşen Eşref gibi Mehmet Âkif'i de perişan eder. Ne semavî dinlere, ne ahlâka, ne insanlığa sığın bu nefret uyandırıcı hadiseyi Türklükle birlikte İslâmiyet'in yok edilmeye çalışılması olarak yorumlar.

Ümitsizliği en büyük düşman olarak gören ve bu acı günlerde halka ümidi kaybetmeme konusunda çarpıcı ikazlarda bulunan Âkif'in Bursa'nın da işgali üzerine kendini "yeis batağına" kaptırmış olması dikkat çekicidir. Âkif, Bursa'nın işgalini Osmanlı'nın batışı olarak görür (Sınar, 2007, s. 341).

Bülbül dertlidir; fakat asıl dertlenmesi gerekenin kendisi olması gerektiğini söyleyen Âkif'in başarıyla tasvir ettiği bülbülün hayatı, aynı zamanda milletimizin geçmişte yaşadığı şanlı ve âsûde günleri hatırlatmaktadır.

Âkif, diğer pek çok manzumesinde olduğu gibi “Bülbül” şiirinde de, değerlerle ilgili düşüncelerini doğrudan veya hayal-imge yoluyla ifade etmiştir. Değerler dünyasının çerçevesini, İslâmiyet'in şekillendirdiği dinî ve millî birçok referansla tayin eden, dolayısıyla bir değerler silsilesi hükmü taşıyan temalarla yani Türk-İslâm inanç ve ahlakıyla ilişkilendirilerek değerlendirilen Âkif'in; vatan sevgisi, milliyetperverlik, kahramanlık, hürriyet, istiklâl ve ecdat sevgisi gibi değerleri öne çıkarmak, tarihe mal olmuş şahsiyetleri -bu şahsiyetler Türk-İslâm tarihinin önemli simâlarıdır- ya doğrudan adlarını anarak veya “ced”, “ecdad” şeklinde toptancı bir adlandırmayla bahsetmek suretiyle yer verdiğini görüyoruz.

Safahat'taki manzumelerin çoğunda yer alan imân, şehâdet, helâl, cennet, ezân, mâbet, vecd, bayrak, sancak, hilâl, yıldız, hak, hürriyet, istiklâl, yurt, vatan, millet, harem-gâh ve nâ-mahrem gibi kelime ve kavramlar birer sembol değer olarak ele alınmış ve işlenmiştir (Ayaz, 2015, s. 33). Âkif'e göre dağılmak, parçalanmak, batıl bir fikri iman derecesine çıkarmak demektir. Bunun yerine, çevredeki birlik ve beraberliği sağlamış milletlerden ders almayı tavsiye ederken, “Bülbül”de de, din birliğinin tehlikede olduğunu söyler. Müslümanlar şayet din birliğini dikkate almazlarsa bunun sonucu, başıboşluk, bölünme ve yıkılma olacaktır:

Asırlar var ki, aydınlık nedir, hiç bilmez âfâkım!
 Teselliden nasibim yok, hazân ağlar bahârımda;
 Bugün bir hânmansız serseriyim öz diyârımda!
 Ne **hüsrandır** ki: Şark'ın ben vefâsız, kansız evlâdı,
 Serâpâ Garba çiğnettim de çıktım hâk-i ecdâdı!
 Hayâlimden geçerken şimdi, fikrim herc ü merc oldu,
 SALÂHADDİN-İ EYYÛBÎ'lerin, FATİH'lerin yurdu.
 Ne **zillet** ki: nâkûs inlesin beyinde OSMAN'ın;
 Ezan sussun, fezâlardan silinsin yâdı Mevlâ'nın!
 Ne **hicrandır** ki: en şevketli bir mâzi serâp olsun;
 O kudretler, o satvetler harâb olsun, türâb olsun!
 Çökük bir kubbe kalsın ma'bedinden YILDIRIM Hân'ın;
 Şenâatlerle çiğnensin muazzam Kabri ORHAN'ın!
 Ne **haybettir** ki: vahdet-gâhı dînin devrilip, taş taş,
 Sürünsün şimdi milyonlarca me'vâsız kalan dindaş!
 Yıkılmış hânûmânlar yerde işkenceyle kıvransın;
 Serilmiş gövdeler, binlerce, yüz binlerce doğransın!
 Dolaşsın, sonra, İslâm'ın harem-gâhında nâ-mahrem...
 Benim hakkım, sus ey bülbül, senin hakkın değil mâtem!

Gelinen noktayı “Bülbül” şiirinin örgüsünde, hüsran, zillet, hicran ve haybet (mahrumiyet) şeklinde dört kelimeyle adeta kodlayan Mehmet Âkif; *Hüsran-*

Selahaddin-i Eyyûbi ve Fatih gibi büyük cetlerin yurtlarının Doğu'nun “vefasız ve kansız” evlatlarınca baştanbaşa çiğnetilmesi, *zillet*-Osman Gazi'nin türbesinde çan sesinin duyulur olması, ezan sesinin göklerden silinmesi, Orhan Gazi türbesinin düşman ayakları altına alınması, *hicran*-Yıldırım Camisi gibi mabedlerin öksüz kalışı, kudretli bir maziden ayrılış ve ona duyulan hasretimiz, *haybet*-sığınaksız kalan Müslümanların yerlerde sürünmesi ve haince öldürülmesi olarak yorumlamıştır. Bu şekilde özetlediği kelimeler çağrışımlarıyla Âkif, Batı'nın emperyalist saldırıları ile bizim dinî ve millî değerlerimizi yok etmeyi hedeflediklerini de vurgulamış olmaktadır (Çetin, 2012, s. 63). Dolayısıyla; Osmanlı'nın kurulduğu şehrin, Bursa'nın kaybedilmesini, “İslam'ın haremğâhı” olarak niteleyen Âkif'i derinden yaralar. Peygamber torunu Emir Sultan'ıyla, Horasan erenleriyle, Mevlid'i ve Ulu Cami'siyle sevdiği bu şehir için Ankara'da Tâceddin Dergahı'nda gözyaşı dökerek yazdığı bu şiirini çok sever, tekrar tekrar okurken yüzünün rengi değiştiği, kederinin arttığı ve adeta dövündüğü bilinmektedir (Kara, 2011, s. 121).

Şiirde yüceltilen birer değer olarak kendilerinden bahsedilen tarihî şahsiyetler; kendilerine has meziyet ve yüksek seciyeleriyle şiire dâhil olmuşlardır. Âkif'in burada, Selahaddin-i Eyyubî ve Fatih Sultan Mehmed'i bir arada anması sebepsiz değildir; bu iki sultanın ortak vasfı Kudüs ve İstanbul gibi iki önemli şehrin fatihleri oluşları bakımından anlamlıdır. Selahaddin-i Eyyubî (1138-1193), Haçlılara karşı verdiği emsalsiz mücadelesi ve Kudüs fatihi olarak tarihe mal olmuş bir simâ, Fatih (1432-1481), İstanbul'u fetheden büyük kumandandır. Ancak bu atalarından emanet olarak alınan güçlü devlete sahip çıkılamamıştır. Memleketi düşman çizmeleri çiğnemekte, tarihe, ecdada ait bütün hatıralar hakaretlere uğramakta, tahrip edilmektedir. Namuslar ayaklar altına alınmakta, kutsal yerler tahrip edilmekteyken bütün bu yaşananlara hassas bir yüreğin tahammül etmesi mümkün değildir. Ancak, Âkif büyük bir aciziyet ve çaresizlik içinde yaşananlara seyirci kalmak durumundadır.

Mehmet Âkif, bilindiği üzere pek çok şiirinde İslam âleminin içine düştüğü durumdan bahsederek felaketlerimizin sebeplerini, kurtuluş yollarımızı göstermeye çalışır. Bunu yaparken oldukça sert öz-eleştirilerde de bulunan Âkif'in “Bülbül” şiirinde kendimize bu kadar öfkelenmesinin ve “Bugün bir hânümânsız serseriyim öz diyarımda” söyleyişindeki yurtsuz hissi, bütün bu duygularla iç içedir.

Âkif, diğer şiirlerinde olduğu gibi, “Bülbül”de de anlam bütünlüğü ve derinliği kadar üslup özelliklerine ve şekil mükemmelliğine önem vermiştir. “Haşiv” sayılacak gereksiz söz uzatmalarından uzak bulunan şiirde vezin, kafiye ve cümle düzeni kusursuz bir plana sahiptir.

Nitekim “Bülbül” şiirinin derin anlam dünyasına girebilmek için teknik olarak da iki bölüm halinde incelemek gerekir: İlk 26 mısra, okuyucunun his ve hayallerini

harekete geçirmek amacına yönelik tabiat tasvirlerinin yer aldığı birinci bölüm; Yunan kuvvetlerinin istila ettikleri Bursa’da sergiledikleri vahşetin nakledildiği diğer kısım ise ikinci bölüm olarak algılanabilir. Özellikle bu ikinci bölümüyle “Bülbül” şiirinin, bir metinlerarasılık örneği sergilediğini de belirtmemiz mümkündür (Durkaya, 2013, s. 847). Sanat ve estetik kaygılarının öne çıktığı ilk bölümde Âkif, karamsar ruh halini tabiatın bir unsuru olan bülbül imgesi etrafında çeşitli ifade vasıtalarıyla okuyucuya sezdirirken, ifade bakımından da ikinci bölümden farklılık göstermektedir. Düşman kuvvetlerinin Bursa’da sergilediği mezalimin daha açık bir ifadeyle anlatıldığı ikinci bölümle beraber şiirin bütününde ele alınan temalar değer bağlamında da yüksek seviyededir: Türk milletine özgü seciye ve meziyetlerin yüceltildiği, İstilacı Batılı güçlere has menfi huy ve davranışların ise alçaltıcı ifadelerle büründürüldüğü görülmektedir.

Manzum bir hikâyede şiirden farklı olarak romanda bulabileceğimiz öğeleri arayabiliriz ki, bir manzum-hikâye olan “Bülbül” şiirinin de olay örgüsü, zamanı, mekânı, şahıs kadrosu ve bir anlatıcısı vardır ve değerler dizgesi bakımından vatan, hürriyet, mazi ve tarihi şahsiyetlerin yüceltilmesi gibi temalar işlenmiştir.

“Bülbül” şiiri, kurmaca yani sanal bir âlemden esinlenerek yazılan bir olay örgüsüne sahip değildir. Bir cemiyet şairi olan Âkif, bu üzücü olay karşısında hüznlenerek şehrin dışına çıkar ve dalında bir bülbülün ötmekte olduğu ağacın karşısına geçip oturarak bu şiiri kaleme alır. Kendisine muhatap seçtiği bülbüle vatan topraklarının işgal altında olduğunu lirik bir üslupla dile getiren Âkif, yersiz-yuvasız ve öz yurdunda bir serseri gibidir; bu yüzden de kendisini suçlamaktadır. Şiirdeki anlatıcı tipi “ben” anlatıcısıdır ve aktaran şairin kendisidir. Olayın şair tarafından, tarihî bir olaya yaslandırılarak anlatılması şiiri gerçekçi kılarak, daha samimi bir anlatım ortamı oluşturmuştur. Zira Mehmet Âkif Ersoy’un eserleri, yaşadığı hayat ve sahip olduğu ideal ve dünya görüşüyle birebir paralellik göstermektedir.

Yazar, bülbülü karşısına alarak onunla kavga ediyormuşçasına vatanın, milletin durumunu ve ülkenin o zamanki ahvalini anlatır. Bülbülü kendisine muhatap seçen Âkif, onunla diyalog kurmaya çalışır ama bülbül ona cevap veremez ve sadece öterek, güle olan aşkını dile getirir. Şiirde tam anlamıyla olmasa da diyalog tekniği kullanılmıştır. Şairin karşısında biri vardır ama o da bir bülbüldür ve konuşmaya dâhil olamamakta sadece ötebilmektedir. Nitekim diyalog en az iki kişinin karşılıklı konuşmasına dayanırken burada bülbül sadece şakıyıp, ötebilmekte, şairin duygu ve düşüncelerini nakletmektedir. Âkif, ona neden böyle kıyametler kopardığını sorar ancak cevap alamaz. Şair, bu diyaloglar için konuşma çizgisi kullanmıştır.

-Eşin var âşiyânın var, bahârın var ki beklerdin;
Kıyâmetler koparmak neydi, ey bülbül, nedir derdin?

Mekân/yer olarak ele aldığımızda; Âkif, şiirde şehirden uzaklaşıp kırlara gitmiş ve bir köyde kalmıştır. Bir atmosfer yaratmak cihetiyle ele alınan geniş mekân, anlatıcının ruh hâline göre ıssız ve karanlık olarak betimlenmiştir. Şiirde iki âşık vardır: Bunlardan ilki divan edebiyatının en önemli mazmunlarından biri olan bülbül ve ikincisi ise vatan sevgisiyle gönlü coşmuş olan vatan şairi Mehmet Âkif Ersoy'dur. Şair de, bülbül de âşıktır; bülbül, gülün özlemiyle tutuşurken şair düşman kuvvetleri tarafından işgal edilen vatanın hürriyete kavuşacağı günlerin hasretini çekmektedir.

Türk edebiyatı da dâhil olmak üzere klasik Doğu edebiyatlarında âşığın sembolü olan bülbül (Kurnaz, 1992, s. 485) Âkif'le birlikte ve 'Bursa' vesilesiyle farklı bir şekilde düşünülmüş ve işlenmiştir. "Bülbül" şiirinde onu divan şiirindeki gibi bir sembol olarak değil, somut anlamıyla yer almış olarak görürüz (Okay, 2005, s. 79). Bu şiirle birlikte bülbül, belki de ilk kez bir şair tarafından 'sevgi, aşk' dışında kullanılmış, 'öfke'nin muhatabı olarak karşı çıkmış ve azarlanmıştır. Şiirde, 'matem hakkı'na sahip çıkmakla beraber İslam ülkelerinin düştüğü durumdan dolayı bütün millete hatta topyekûn İslam âlemine yöneltilmiş bir öfke de vardır.

Sonuç

Balkan Harbi'ni kaybeden ve Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmiş sayılan Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmaya yüz tuttuğu ve yakın dönem tarihimizin kasvetli bir kesitinde Mehmet Âkif Ersoy, yitirilen ümitlerin şiirini yazdıktan sonra Milli Mücadele'ye katılmak için Anadolu'ya geçmiş, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Burdur milletvekili olarak görev almıştır. 1920 Temmuz'unda İzmir üzerinden Bursa'ya ilerleyen Yunanlıların şehri işgal ederek zulmetmesi ve oradan Ankara'ya yönelme emelleri üzerine çılgına dönmüş, acı dolu bir hissiyatla "Bülbül" şiirini kaleme almıştır.

Bursa'nın işgaline çok üzülen ve Meclis kürsüsüne siyah örtü örtülmesinden etkilenen İstiklal Marşı şairi Mehmet Âkif, Ankara Taceddin Dergahı'nda kaleme almış olduğu şiirinde, klasik edebiyattaki 'bülbül' mazmununu farklı ve etkileyici bir şekilde kullanmış, kendini âdeta vatan için feryat eden bir bülbüle benzetmiştir. Büyük bir hayıflanmanın ve çaresizce öfkelenmenin görüldüğü bu şiir, Bursa'nın bir anlamda önemini ve değerini ifade etmekle birlikte, özellikle Âkif için İstanbul'un işgali bile Bursa'nın düşmesi kadar yıkıcı bir etki yaratmamıştır, denilebilir.

Âkif, bu şiirinde, Türk-İslâm milletinin Batı karşısında içine düştüğü durumu değerler bağlamında ele alıp, teselli aramaktadır. "Bülbül" şiirinin yazılmasına sebep olan bu "elim" hadiseyi, şiir dilinin izin verdiği ölçüler içerisinde seçtiği isim, sıfat ve zarf unsurlarıyla harmanladığı kuvvetli bir üslupla anmakta, bu söylem aynı zamanda onun değerler dünyasını da okuyucuya açmaktadır.

İşgale dair kötü haberler gelirken kaleme alınan anıtsal değerdeki “Bülbül” şiiri, Bursa’ya dair hissiyatımızı ifaden eden en güzel örneklerinden biri olmakla birlikte, bir şehir odağındaki duygusunu aşmış, bütün bir vatan coğrafyası ve kültürel tarihe teşmil olunmuştur.

Eserlerinde iman, şehadet, helâl, cennet, ezan, mâbet, vecd, bayrak, sancak, hilâl, yıldız, hak, hürriyet, istiklâl, yurt, vatan, millet, harem-gâh ve nâ-mahrem gibi kavram ve değerleri ön planda tutan Âkif; “Bülbül” şiirinde de bu değerlerden bir kısmını vatan, hürriyet, geçmiş ve tarihi şahsiyetlerin yüceltilmesi birlikte anmıştır.

Âkif’in “İstiklal Marşı” için söylediği cümleyi, yine kendisine sunduğumuz ihtiramla dile getirelim: “Allah bu millete ve hiçbir beldemize, bir daha “**Bülbül**” şiiri yazdırmasın!..”

Kaynakça

- Ayaz, H. (2015). Bülbül Şiiri Etrafında Mehmed Âkif’in Değerler Dünyası Üzerine Düşünceler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(1), 31-37.
- Banarlı, N. S. (1967). Korkma Sönmez. *Hayat Tarih Mecmuası*, 12.
- Çanaklı, L. A. (2015). Türk Edebiyatı ve Bursa. *Şehir & Toplum*, (2), 220-222.
- Çantay, H. B. (1966). *Âkifname*, İstanbul.
- Çetin, N. (2012). *Emperyalizme Direnen Türk: Mehmet Âkif Ersoy*. Ankara: Akçağ Yay.
- Durkaya, H. (2013). Metinlerarasılık ve Karşılaştırmalı Edebiyat Bağlamında Bülbül Mazmunu ve Mehmet Âkif Ersoy’un Bülbül Şiiri. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages*, 8(13), 847-856.
- Ersoy, M. Â. (1982). *Safahat, Yedinci Kitap* (E. Düzdağ, Haz.). İstanbul: İnkılap ve Aka.
- Eşref Edip. (1962). *Mehmet Âkif Hayatı-Eseri*. İstanbul.
- Kaplan, M. (1998). *Şiir Tahlilleri-1*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Kaplan, M., Enginün, İ., Emil, B., Birinci, N. ve Uçman, A. (Ed.). (1992). *Devrin Yazarlarının Kalemleriyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Kara, M. (2011). *Bursa’da Kırklar Meclisi*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay.
- Karaca, N. (2021). Bursa’nın İşgali ve ‘Bülbül’ Şiiri, *Bursa Günlüğü*, (12), 8-15.
- Kurnaz, C. (1992). Bülbül. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (6), 485-486.
- Okay, O. (2005). *Mehmed Âkif-Bir Karakter Heykelinin Anatomisi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Sınar, A. (2007). Bir Şehrin Edebiyata Yansıyan Acı Hikâyesi: Milli Mücadelede Bursa. *U.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 337-361.
- Sofuoğlu, A. (1994). *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzey Batı Anadolu 1919-1921*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Süleyman Nazif. (1991). *Mehmet Âkif* (E. Düzdağ, Haz.). İstanbul: İz Yay.